

Рајна Драгићевић
Универзитета у Београду
Филолошки факултет

ТВОРБЕНО УЛАНЧАВАЊА ДЕРИВАТА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (НА МАТЕРИЈАЛУ СЕМАНТИЧКО-ДЕРИВАЦИОНОГ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА)

У раду се анализирају деривациона гнезда соматизама који су обрађени у *Семантичко-деривационом речнику српског језика* (СДР1). Творбено уланчавање соматизама представљено је тако што су изложени подаци о броју деривата добијених суфиксацијом сваког соматизма, а затим су сви деривати разврстани у тематске групе. Утврђено је да међу дериватима соматизама има убедљиво највише именица субјективне оцене (деминутива и аугментатива). У раду се анализирају значења ових именица с циљем да се закључи због чега деминутиви и аугментативи сачињавају највећи део деривата у семантичко-деривационим гнездима соматизама у српском језику.

Као један од закључака анализе деривационих гнезда из СДР1, а то су деривациона гнезда 24 просте, неизведене мотивне речи у свом истраживању из 2008. године изнели смо изненађење и извесно разочарање чињеницом да међу дериватима соматизама има највише именица субјективне оцене (деминутива и аугментатива). Писали смо тада о корисности деривата у лексичком систему и истакли да је много већа корист од деривата *зубац* (*изрезак или зарезак на предметима*) него *леђашица* (*мала леђа*), јер *зубац* настаје као резултат модификационог типа творбе, а *леђашица* су производ мутационог типа. *Зубац* је двореферентни дериват, а *леђашица* су једнореферентни дериват. Именицом *зубац* лексички систем добија могућност да искористи потенцијал асоцијативног повезивања и да лексемом која припада једном изворном домену сачини лексему која именује појаве из другог домена, а то као производ има везе између делова људског тела са предметима, биљкама, животињама, апстракцијама итд. Именицом *леђашица* крећемо из изворног домена *соматизми* и завршавамо у њему.

Изнели смо и уверење да је „беспотребно и нерентабилно гомилање аугментативно-пејоративних образовања *главетина*, *главурина*, *главурда*, *главусина*, *главуча*, *главуца* итд.” Ово истраживање спровели смо због тога да бисмо установили да ли су многобројне именице субјективне оцене у деривационом систему соматизама заиста беспотребне.

Испоставило се, међутим, да су именице субјективне оцене (нарочито деминутиви) неочекивано семантички богати. На наше изненађење, када се узму у обзир сви именички деривати настали од соматизама, са широким спектром суфикса, закључиће се (као што је показано у раду) да они могу означавати субјективну оцену, особе, предмете, појаве, фитониме, зоониме, имена места, збирне појаве, партикуларизаторе, а да све то могу и њихови деминутиви. Разлика је само у томе што мотивни соматизми у томе успевају захваљујући суфиксацији (и другим творбеним начинима), а деминутиви полисемијом остварују сличан опсег семантичких резултата. Из тога следи да су именице субјективне оцене веома корисне у лексичком систему српског језика и да наш ранији поглед на њихову улогу није био исправан.

Деминутивни и аугментативни соматизми остварују секундарна значења платисемијом, метафором, метонимијом, метафтонимијом, синегдохом, што значи свим уобичајеним механизмима полисемије. Они успевају да направе дистинкцију међу својим

значењима користећи дублете без морфонолошких алтернација и са њима (*рукица* и *ручица*, *ногица* и *ножица*), везујући при томе одређена значења за једну варијанту дублета, а друга значења за другу варијанту. У том смислу семантички се разједначавају и некадашњи истокоренски синоними и прерастају у парониме (нпр. *језичић* и *језичак*, *обрашчић* и *образац*, *зубић* и *зубац*).¹ Закључујемо да именице субјективне оцено у потпуности користе своје морфонолошке, творбене и семантичке могућности да би што богатије развиле своје полисемантичке структуре.

Богат семантички потенцијал именица субјективне оцено, нарочито деминутива, објашњавамо значајем дистинкције *мало* – *велико* у ванјезичкој стварности, а затим и у језику. Оно што у својој класи одступа по величини од очекиваног прво буде перципирано, а затим и именовано, управо према величини.

Велик број именица субјективне оцено у деривационим гнездима соматизама објашњавамо значајем експресивне творбе речи, која је важна баш колико и номинациона, а можда је и важнија од ње.

Иако језик тежи симетричности, примећујемо несиметрију у семантичком потенцијалу деминутива и аугментатива, који није очекиван. Све што може бити мање од очекиваног, може бити и веће. Све што као мање од очекиваног инспирише пажњу говорника и потребу за семантичко-деривационим маркирањем има и свој други пол, а то је веће од очекиваног и теоријски има исти потенцијал као оно што је мање од очекиваног. Ипак, није тако, јер деминутиви имају значајно већи семантички потенцијал од аугментатива. Изгледа да решење треба тражити у већој експресивности аугментатива него деминутива. Чини се да је код њих изразитије пејоративно значење од аугментативног, а да је код деминутива деминутивно значење изразитије од хипокористичког. Ако је твореница изразито експресивна, она је блокирана за даљи семантички развој.

Све што је речено може се сажети у неколико најважнијих закључака.

1) У групу најбогатијих деривационих гнезда у српском језику спадају деривациона гнезда именица које означавају делове тела.

2) У деривационим гнездима соматизама највећи број деривата представљају именице субјективне оцено (деминутиви и аугментативи).

3) Именице субјективне оцено имају бројне морфонолошке дублете, као и истокоренске синониме. Лако и брзо настају и нестају. Велик број тих именица које су обрађене у СДР1 (и пре тога у РМС) нису потврђене у електронским корпусима српског језика, што значи да је ова група деривата у деривационим гнездима соматизама најбогатија, али и најнестабилнија.

4) Најфреквентнији деминутивни соматизам у електронским корпусима је *рукица* (2584), а међу најфреквентнијим је и његов дублет *рукица* (109). Најучесталији аугментатив је *ручерда* (81). Руку, главу и ногу српски језик региструје као најважније делове тела.

5) Деминутиви су у српском језику доминантнији од аугментатива – фреквентнији су од њих, имају већи семантички распон (тј. њихова секундарна значења могу припадати већем броју домена) и више значења. Ову семантичку несиметрију објашњавамо великим значајем које има категорија малог у ванјезичкој стварности и у језику и нашом хипотезом (коју ћемо истражити) да код примарних значења деминутива преовлађује значење малог (а не хипокористичко значење), а код аугментатива у првом плану је пејоративно, а у другом аугментативно значење).

¹ О десинонимизацији која као резултат има настајање паронима исп. Николић (2022).

6) Деминутивни соматизама могу имати следећа значења: 1) деминутивно; 2) хипокористичко; 3) пејоративно; 4) значење предмета; 5) значење делова биљака и фитонима; 5) значење делова тела животиња; 6) делови тела човека; 7) особа, човек; 8) партикуларизаторско значење; 9) значење разнородних појава добијених метафором, метонимијом, синегдохом, метафтонимијом.

7) Аугментативи соматизама могу развити следеће значења: 1) аугментативно; 2) пејоративно; 3) хипокористично; 4) метафоричко (углавном на основу функције делова тела); 5) метонимијско (углавном према функцији делова тела), 6) синегдохско (од наглашеног дела тела ка особи као целини).

8) Истраживање је показало да именице субјективне оцене настале од соматизама механизмима полисемије (латисемијом, метафором, метонимијом, метафтонимијом, синегдохом) успевају да развију скоро сва значења која соматизми развијају суфиксацијом. То значи да ове лексеме, иако су настале мутационим типом творбе, имају огроман семантички потенцијал који у потпуности користе, па су веома значајне у тематској групи соматизама, али и у лексичком систему српског језика уопште.

Кључне речи: деривационо гнездо, дериват, деривација, творба речи, именице субјективне оцене, деминутив, аугментатив, српски језик.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕЛИЧ А. „Природа и происхождение существительных субъективной оценки”. *Јужнословенски филолог* XXII, 1957–1958, 131–139.
- ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ Д. *Речи субјективне оцене у настави српског језика и књижевности*. Београд: Филолошки факултет универзитета у Београду, 2011.
- ГОРТАН ПРЕМК Д. „Семантичко-деривациони речник српског језика”. *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Нови Сад – Београд: САНУ, МС, Институт за српски језик САНУ, 2002, 103–111.
- ГОРТАН ПРЕМК Д. *Полисемија и организација лексичког система*. Друго издање. Београд: Завод за уџбенике, 2004.
- ДРАГИЋЕВИЋ Р. „Деривациона гнезда именица које означавају делове тела из угла лексичког богаћења”. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 37/1, 2008, 371–389.
- ДРАГИЧЕВИЧ Р. „Недеминутивны значения деминутивов”. *Menjšalnice v slovanskih jezikih: oblika in vloga*. Uredila Irena Stramljič Breznik. Zora 113, Maribor: Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, 2015, 88–102.
- ДРАГИЋЕВИЋ Р. „Лексикализација (на примеру именичких деминутива)”. *Зборник у част проф. Љ. Суботић. Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију*. Уредници: Јасмина Дражић, Исидора Бјелаковић, Дејан Средојевић, Нови Сад: Филозофски факултет, 2016, 452–463.
- ДРАГИЋЕВИЋ Р. *Српска лексика у прошлости и данас*, Нови Сад: Матица српска, 2018.
- ДРАГИЋЕВИЋ Р. „Допринос глобализације банализацији лексичког фонда српског језика”. *Глобалізація і славянське словаутварення: XVI Міжнародний з'їзд славістаў* (Бялград, 19–27. 08. 2018) : Тематычны блок / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа. Беларускі камітэт славістаў. Камісія па славянскім словаўтварэнні пры Міжнародным камітэце славістаў. – Мінск: Права і эканоміка, 2019, 74–84.

ЈАНИЋ А. „Критеријуми за идентификацију лексикализованих деминутива”. *Годишњак за српски језик*, XXV/12, 2012, 79–88.

ЈАНИЋ А. „Лексикализација именичких деминутива у српском језику”. *Philologia mediana*, 2013, 367–380.

ЯНКО-ТРИНИЦКАЯ Н. А. „Членимость слов типа ножка, ручка”. *Развитие современного русского языка, словообразование: членимость слова*. Москва: Академия наук СССР, Институт русского языка, 1972, 175–186.

ЈОВАНОВИЋ В. *Деминутивне и аугментативне именице у српском језику*. Београд: Институт за српски језик, 2010.

КУБРЯКОВА Е. С. „О новых задачах в изучении функций словообразования”, *Функциональные аспекты словау́тварення*, Мінск: ВТАА „Права і еканоміка“, 2006, 141–148.

НИКОЛИЋ В. „Улога и значај електронског корпуса у истраживању паронима”. *Актуелна питања лексикологије и лексикографије српскога језика*. Уредник М. Ковачевић, Андрићград: Андрићев Институт, 2022, 251–279.

РАДИЋ П. „О деривационом аспект речничког богаћења”. *Језик данас*, 1, 1997, 22–24.

ЋОРИЋ Б. „О даљој деминуцији у српском језику”. *Manjšalnice v slovanskih jezikih : oblika i n vloga* = *Deminutivy v slavjanskih jazykah : forma i rol'* = *Diminutives in Slavic Languages : Form and Role* / uredila, editor Irena Stramljič Breznik. – V Mariboru : Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2015. – (Knjižna zbirka Zora ; 113), str. 74–88.

*

STRAMLJIČ BREZNIK I. (ur.). *Manjšalnice v slovanskih jezikih : oblika i n vloga* = *Deminutivy v slavjanskih jazykah : forma i rol'* = *Diminutives in Slavic Languages : Form and Role*. Maribor : Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2015.

UŁUCHANOW, I. S. „Мотивированное слово о синонимическом ряду”. *Slowotwórstwo a inne sposoby nominacji*. Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2000, 9–17.

ИЗВОРИ

СДР: *Семантичко-деривациони речник*, свеска 1: Човек – делови тела, ред. Д. Гортан Премк, В. Васић, Љ. Недельков, Нови Сад, 2003: Филозофски факултет.

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI*, Нови Сад, 1967–1976: Матица српска.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика 1–21*, Београд: 1959– : Српска академија наука и уметности.

РСЈ: *Речник српскога језика*, друго издање, Нови Сад, 2018: Матица српска.

Српко: *Корпус српског језика Матице српске*: korpus.rs.rs, приступљено 30. јануара 2025.

ПДРС: *Корпус српског језика*: <https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=pdrs10>, приступљено 30. јануара 2025.